

Бірінші тарау

VI–IX ҒАСЫРЛАРДАҒЫ ҚАЗАҚСТАН

§1. ТҮРІК ҚАҒАНАТЫ (552–603 жылдар)

Тақырыпты оқу барысында:

- Түрік қағанатының қалыптасу тарихын білесіңдер;
- мемлекеттің құрылуы мен нығаюының себебін түсінесіңдер;
- *қағанат, ашина, ел, бұдун, бек, ер, этникалық сана-сезім* ұғымдарымен танысасыңдар. Оқиғалардың өзара байланысы арқылы Түрік қағанаты құрылуының тарихи маңызын анықтайсыңдар.

Түрік қағанатының құрылуы. Қытай деректері бойынша түркілер алғашқы кезде Қытай шегарасының батысында, Алтай тауларының етегінде өмір сүрді. Кейін түрік тайпаларының көсемі Бумынның басшылығымен иеліктерін Хуанхэ жағалауларына дейін кеңейтті. Батыс Қытай билеушісі жақын қоныстанған түркілер жайлы дерек жинай бастайды. Бұл деректер түрік тарихының ерте кезеңі туралы негізгі білім көзіне айналды. Қытай деректерінде түркілерге қатысты алғашқы мәліметтер **542 жылдан** бастап кездеседі. Түркілер жужан қағанына салықты темір түрінде төлеген.

«Түрік» сөзі *«берік, күшті»* деген мағынаны білдіріп, билік етуші ашина әулетіне байланысты айтылды. Кейін олардың қарамағындағы барлық тайпалардың ортақ атауына айналды. Бұл тайпалардың біраз бөлігі *теле* деп аталды.

Жужандардың тепкісін көрген түркілер оларға қарсы бас көтере бастайды. Бумын қалың қолмен жужандарға шабуыл жасайды. **552 жылы** жужандар әскері талқандалады. Бумын *түркі елінің қағаны* болып жарияланады. Орталық Азиядағы жаңа мемлекет – **Түрік қағанаты** осылай пайда болды.

Түркілер қандай оқиғаға байланысты және Қытай жылнамаларында алғаш қашан аталатындығын анықтаңдар. Түрік қағанатының құрылу барысын түсіндіріңдер. Түрік қағанаты қашан және қай жерде құрылды?

Ұлттық сана-сезім – халықтың өзіндік ерекшеліктері мен әлемдегі өз орнын ұғынуы, мәдени-тіл ортақтығы.

Түрік қағанатының негізін қалаушы Бумын қайтыс болғаннан кейін билікке келген **Мұқан қаған** (553–572 жылдар) жужандарды талқандауды аяқтайды.

Түрік қағанатының нығаюы. Мұқан қаған түркілердің Орталық Азия мен Оңтүстік Сібірдегі үстемдігін бекітті. **Иштеми (Істеми)** қаған

қазіргі Қазақстан, Орталық Азия аумағын бағындырып, Еділ мен Солтүстік Кавказға шықты.

Түркілер қашан және неліктен жужандарға қарсы көтерілді? (Ұлттық сана-сезім ұғымын пайдаланыңдар).

Қытай жылнамаларындағы деректер бойынша Мұқан қаған «шегара (Ұлы қорған) сыртындағы барлық иеліктердің зәресін ұшырды». VI ғасырдың 60-жылдары Түрік қағанаты сол кездегі ірі мемлекеттер – Византия, Иран, Қытаймен өзара қарым-қатынас жасады. Түрік

қағанаты нығайған кезінде (**VI ғасырдың 70-жылдары**) Маньчжуриядан Босфорға дейінгі жерді алып жатты. Иштеми қаған тұсында түркілер өскери жағынан қуатты империяға айналды.

Жужан мемлекеті V ғасырда Монғолия мен Батыс Маньчжурия аумағында көшпелі тайпалар одағынан құрылған. Түркілер талқандаған жужандардың бір бөлігі Корея мен Солтүстік Қытайға, басқалары – батысқа қоныс аударды.

Түркілердің батысқа жылжуы тек жаулап алушылық қана емес, түркі тайпаларының ірі көші-қонына ұласты. Жергілікті тайпалар түркілерден құралған мемлекетке қосылды немесе Шығыс Еуропаға қарай жылжыды.

VI ғасырдың 80-жылдарының соңында түркілер Парсы елімен одақтасты. Оңтүстік Қазақстан мен Орталық Азиядағы қуатты эфталиттер мемлекетін талқандады. Эфталиттер мұрасын бөлуге байланысты одақтастар арасында жанжал шығып, ол тез арада шешілді. Түркілердің өз әскерін кері алып кеткені үшін Парсы жағы оларға үлкен көлемде алым төлеуге міндеттенді.

Түркілер Орталық Азияны жаулап алып, Қытайдан Жерорта теңізі елдеріне баратын Ұлы Жібек жолының едәуір бөлігіне ие болды. Жібек саудасы түркі қағандарына орасан зор кіріс әкелді. Жібек матасын сатып алушы негізінен Византия еді.

568 жылы түркі елшісі Маниах Византияға қағанаттың елшілігін басқарып барды. Император сарайы түркі елшілігін аса жоғары құрметпен қабылдады. Түркілер мен Византия арасында парсыларға қарсы әскери-

Қаған мемлекетті басқарды, жоғарғы сот міндетін атқарды, әскерге басшылық етті. Мемлекетті басқаруда тайпаның ақсүйек қауымына сүйенді. Әскери және азаматтық билікті басқаратын жүйе – *ябеу, шад* т.б. құрылды.

Билеуші әулеттің жасы жағынан ең үлкені қаған сайланды. Мұның өзі көмелетке жетпеген ханзаданы таққа отырғызудан сақтап, елдің қауіпсіздігін қамтамасыз етті. Билік үнемі тәжірибелі адамдардың қолында болды. Ұлы қаған ордасы түркілердің байырғы қонысы – Алтайда орналасты.

Ежелгі түркі жауынгерлері

Түрік мемлекетінде қарапайым халық *бцдун* (мемлекеттің қатардағы құрамы) аталды. «Бектер» *ақсүйектер* билік тобын құрады.

Қаған *ашина* руынан шыққан түркі еліндегі ақсүйек қауымының ең таңдаулы өкілі саналды. Зерттеушілер «ашина» терминін әрқилы саралайды, біреулері бұл сөзді «текті қасқыр», ал басқалары «аспаннан жаратылған» деп түсіндіреді.

Түркілердің шыққан тегі бір болғандықтан, олардың жерге және соғыстан түскен

- 2.2. 545 жылы түркілер тарих сахнасына шыққан кезде оларға елшілігі келген мемлекет
- А) Византия
 - Ә) Қытай
 - Б) Русь
 - В) Парсы
 - Г) Аштархан билеушілері
- 2.3. Бумын бастаған күрестегі оның басты жауы
- А) ғұндар
 - Ә) үйсіндер
 - Б) жужандар
 - В) монғолдар
 - Г) меркіттер
- 2.4. Орталық Азиядағы жаңа мемлекет – Түрік қағанаты пайда болған жыл
- А) 572 жыл
 - Ә) 542 жыл
 - Б) 532 жыл
 - В) 562 жыл
 - Г) 552 жыл

§2.

БАТЫС ТҮРІК (603–704 жылдар) ЖӘНЕ ШЫҒЫС ТҮРІК (682–744 жылдар) ҚАҒАНАТТАРЫ

Бүгінгі сабақта мына сұрақтарға жауап бере аласыңдар:

- Батыс түркілері неліктен өз мемлекетін құрды?
- Батыс және Шығыс Түрік қағанаттарының даму ерекшеліктері мен ұқсастықтары және айырмашылықтары неде?
- *ябғу, шад, елтебер, тархан, бұйрық, қара бұдун, тат* ұғымдары нені білдіреді?

Тақырыпты оқу барысында:

- ерте түрік қағанаттарының сыртқы саясатының негізгі бағыттарын анықтайсыңдар;
- «Ұлы Дала» ұғымымен танысасыңдар.

Біртұтас Түрік қағанатының құлдырауы негізінде жаңа түркі мемлекеттері қалыптасты. Осы мемлекеттер шеңберінде Ұлы Далада көне түркі халықтары одан әрі дамып, айналасындағы тайпаларға ықпал ете бастады. «Ұлы Дала» ежелден қалыптасқан ұғым. Ұлы Далаға Алтайдан Қара теңізге дейінгі кең-байтақ аумақ жатады. Оның негізін қазақтың жері құрайды. Ұлы Даланы мекендеген түркілер өз кезінде қуатты мемлекеттерін құрған.